

Mariola Wołk
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn
mariola.wolk@uwm.edu.pl

O ZNACZENIU PRZYMOTNIKA *NIESZCZĘSNY* WE WSPÓŁCZESNEJ POLSZCZYŹNIE

Słowa kluczowe: *nieszczęsny*, metatekst, semantyka, leksykografia dawna i współczesna
Keywords: *nieszczęsny*, metatext, semantics, old and contemporary lexicography

1. Wyrażenie *nieszczęsny* dawniej i dziś

Przymiotnik *nieszczęsny* ma swoją historię, której ślady widać w kontekstach takich jak np. słynne *nieszczęsne ochędństwo* z *Trenów* Kochanowskiego czy wypowiedzeniach w rodzaju¹:

- (1) To znaczy, że człowiek może zrobić zło, ale to człowiek *nieszczęsny*, bo dobra, którego chciał, nie czynił.
- (2) Cóż miała począć *nieszczęsna* niewiasta?
- (3) O, ja *nieszczęsny*!
- (4) Żałosny los, *nieszczęsny* los...

uznawanych dziś za przestarzałe, książkowe lub poetyckie. Choć nie zamierzam ignorować wątku dawniejszego funkcjonowania tego wyrażenia, swoją uwagę skupię na kontekstach współczesnych, wyraźnie różniących się od przytoczonych wyżej przykładów. Oto ich reprezentacyjna próbka:

¹ Przywoływane w tekście przykłady w większości pochodzą z NKJP.

- (5) Mówiłeś, że nareszcie spłacimy ten nieszczęsny samochód.
- (6) Do załatwienia został mu tylko nieszczęsny kredyt.
- (7) Gdzie znaleźliście ten nieszczęsny kawałek materiału?
- (8) Nieszczęsna walizka dotarła do mnie nazajutrz.
- (9) Przykładem jest ta nieszczęsna uchwała o zmianie cen biletów.
- (10) Najpierw twój nieszczęsny ślub z Piotrem. Potem Paweł... i ten straszny wypadek.
- (11) Co jeszcze zmalował ten nieszczęsny hultaj?
- (12) Niecodzienność tego zdarzenia polegała na tym, że ów nieszczęsny adorator miał lat...99!

Różnica między przytoczonymi typami kontekstów nie sprowadza się wyłącznie do pragmatyki, nie jest więc tak, że różnią się one między sobą tylko zakresem użycia (ściślej: tym, że jedno z wyrażeń jest dawne, a drugie współczesne). W zdaniach (5)–(12) z interesującym mnie współczesnym przymiotnikiem *nieszczęsny* mamy w istocie do czynienia z odrębnym bytem językowym, w rozumieniu Andrzeja Bogusławskiego – jednostką języka (por. np. Bogusławski 1976). Przemawiają za tym następujące właściwości wybranego do zbadania wyrażenia.

Po pierwsze, w odróżnieniu od kontekstów (1)–(4) *nieszczęsny* ze zdań (5)–(12) albo jest niezastępowalny przez przymiotnik *nieszczęśliwy*, albo taka substytucja daje wypowiedzenia o innym znaczeniu. Por. akceptowalne wypowiedzenia (1')–(4') z nieakceptowalnymi (5')–(9') oraz różne pod względem znaczenia zdania (11) i (11'):

- (1') To znaczy, że człowiek może zrobić zło, ale to człowiek nieszczęśliwy, bo dobra, którego chciał, nie czynił.
 - (2') Cóż miała począć nieszczęśliwa niewiasta?
 - (3') O, ja nieszczęśliwy!
 - (4') Żałosny los, nieszczęśliwy los...
- vs
- (5') *Mówiłeś, że nareszcie spłacimy ten nieszczęśliwy samochód.
 - (6') *Do załatwienia został mu tylko nieszczęśliwy kredyt.
 - (9') *Przykładem jest ta nieszczęśliwa uchwała o zmianie cen biletów.
 - (11') Co jeszcze zmalował ten nieszczęśliwy hultaj?

Po drugie, o ile dawny przymiotnik *nieszczęsny* występuje i w pozycji przyrzeczownikowej, i w funkcji orzecznika, o tyle współczesny *nieszczęsny* funkcjonuje tylko w pozycji adnominalnej, w neutralnej dla niego antepozycji; szyk postpozycyjny, choć dopuszczalny, pojawia się w układach nacechowanych pragmatycznie (por. np. *Co jeszcze zmalował ten hultaj nieszczęsny?*). Znamienne dla analizowanego w tym tekście wyrażenia jest to, że nie występuje ono w pozycji orzecznikowej. Por.

akceptowalne zdania (13) i (14) z dawnym przymiotnikiem *nieszczęsny* z nieakceptowalnymi wypowiedzeniami (15)–(18):

- (13) Ten człowiek jest nieszczęsny.
- (14) Ta dziewczyna była nieszczęsna.
- (15) *Te granty są nieszczęsne.
- (16) *Ten wyjazd będzie nieszczęsny.
- (17) *Ten kredyt był nieszczęsny.
- (18) *Prace, które napisali studenci, są nieszczęsne.

Zauważona właściwość idzie w parze z niemożliwością użycia badanego przymiotnika w wypowiedzianej serio sekwencji dialogowej jako odpowiedzi na pytanie: *jaki?* lub *który?*, por. np.:

- (19) Jaki jest ten kredyt? + – Gotówkowy / Hipoteczny / Preferencyjny itp. vs Jaki jest ten kredyt? – *Nieszczęsny².
- (20) Wiesz, jakie są te prace? – Jakie? + – Świetne / Beznadziejne. vs Wiesz, jakie są te prace? – Jakie? – *Nieszczęsne!
- (21) O jakie granty chodzi? + – O badawcze / duże / małe. vs O jakie granty chodzi? – *O nieszczęsne.

Opisywany przymiotnik nie może również być użyty w apozycji, por.:

- (22) *Do załatwienia został mu tylko kredyt, nieszczęsny oczywiście.
- (23) *Mówiłeś, że nareszcie spłacimy ten samochód, nieszczęsny rzecz jasna.

Przeprowadzone testy pokazują wyjątkowość badanego wyrażenia, które można by, posługując się określeniem Magdaleny Danielewiczowej (2007), nazwać „przymiotnikiem nieprzymiotnikiem”. Zastosowane wyżej testy zostały w tekście z 2007 r. zaproponowane przez autorkę do analizy całej grupki wyrażen funkcjonujących – podobnie jak *nieszczęsny* – niestandardowo, np. przymiotników *bity* (*bite dwie godziny*), *cały* (*cały miesiąc*), *okrągły* (*okrągły rok*), *dobry* (*dobra godzina*) itp. (por. *ibid.*). Ich cechami charakterystycznymi są apredykatywność i inherentna arematyczność. Biorą się one z tego, że – jak dowodzi Danielewiczowa – „przymiotniki z prawdziwego zdarzenia mają pod względem znaczeniowym dostarczać charakterystyki obiektów, które stanowią ich zakres odniesienia” (*ibid.*: 229), tymczasem funkcja „przymiotników nieprzymiotników” polega na „dostarczeniu informacji na

2 Tego rodzaju konteksty są dopuszczalne jedynie jako użycia figuratywne, np. w wypowiedziach żartobliwych.

temat epistemicznych i emocjonalnych stanów mówiącego w relacji do odpowiedniego przedmiotu” (ibid.). Jeśli zaś elementy wspomnianej charakterystyki obiektu występują w strukturze treści takiej jednostki, to współlistnieją one z komentarzem na temat mówiącego i jego postawy względem tego, czemu przypisuje się rozpatrywaną cechę. Właśnie komentarz do tego, co ktoś powiedział, stanowi semantyczne centrum takich nietypowych przymiotników.

Odnosząc powyższe ustalenia do przytoczonych na początku dwóch typów kontekstów, można stwierdzić, że występują w nich dwie różne, choć równokształtne, jednostki języka, należące do różnych poziomów opisu języka. Pierwsza, dawna, a obecnie nacechowana archaicznością i/lub książkowością (por. (1)–(4)), jest wyrażeniem z poziomu przedmiotowego, a więc, powiedzmy, stuprocentowym przymiotnikiem charakteryzującym oznaczany obiekt, druga, współczesna (por. (5)–(12)), należy do nieprzedmiotowego poziomu opisu języka, jest przymiotnikiem metatekstowym.

Mając na uwadze wskazane wyżej właściwości, stanowiące o specyfice opisywanej jednostki, w dalszej części tego tekstu poddam analizie jej strukturę semantyczną³. Wcześniej jednak przyjrę się jej opisom słownikowym, ponieważ – o ile mi wiadomo – do nich ogranicza się stan badań nad semantyką słowa *nieszczęsny*. W komentarzu do propozycji leksykograficznych uwzględnię zarówno współczesne, jak i dawne funkcjonowanie badanego przymiotnika. Nie można bowiem zakładać, że współczesne metatekstowe wyrażenie *nieszczęsny* ukształtowało się bez związku z dawniejszym, prymarnym względem niego przymiotnikiem, znaczeniowo bliskim słowu *nieszczęśliwy*⁴.

2. *Nieszczęsny* w słownikach dawnej i współczesnej polszczyzny

Dawniej wyrażenie *nieszczęsny* miało szerszą dystrybucję niż współcześnie. Jego częstsze i bardziej zróżnicowane użycie wiąże się z właściwościami semantycznymi tego przymiotnika. Dane ze słowników historycznych poświadczają jego funkcjonowanie w staropolszczyźnie w dwóch znaczeniach, które wyraźnie nawiązują do pojęcia nieszczęścia: w pierwszym słowo *nieszczęsny* (podawane także w wariantach: *nieszczesny*, *nieszczęstny*) określa obiekt nieszczęścia, w drugim – jego przyczynę (por. SStp V: 238, SPJS⁵). Oprócz tego wyrażenia był wówczas w polszczyźnie jego

3 W analizie znaczenia posługuję się metodami i narzędziami semantyki strukturalnej (por. prace Andrzeja Bogusławskiego i wcześniejsze prace Anny Wierzbickiej, np. Bogusławski 1988; Wierzbicka 1969).

4 Daleka jestem od stawiania tezy o równoznaczności dawnego przymiotnika *nieszczęsny* ze współczesnym przymiotnikiem *nieszczęśliwy*. To, jak ukształtowało się ich znaczenie i jakie zachodzą między nimi relacje na poziomie treści, wymagałoby odrębnych ustaleń.

5 <http://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/7599>.

antonim *szczęśny* (podawany także w wariantach: *szczesny*, *szczestny* i *szczęstny*), znaczeniowo bliski pojęciu szczęścia, a także przysłówki *szczęście* (także: *szczęstnie*) oraz rzeczowniki *szczęśność* (zapisywany również jako *szczesność*) (por. SS^tp VIII: 540–541) i *nieszczęśność* (por. SW III: 344, SWil I: 773). Badany przymiotnik, wraz z jego antonimem, rejestrowany jest również w SPJK (III: 185). Wprawdzie nie wyodrębnia się tu *explicite* wielu znaczeń, ale definicja – zbudowana z ciągu wyliczeń przybliżających uczucia związane ze stanem nazywanym przez analizowane wyrażenie (obok nieszczęścia mówi się w niej o współczuciu, litości, żalu, smutku) – uwzględnia i obiekt tychże uczuć, i ich przyczynę, a przenośnie nawet miejsce i czas ich doznawania. Na podstawie charakterystyki ze SJAM można przypuszczać, że w późniejszych wiekach zaczęło się wyodrębniać znaczenie, które dominuje współcześnie, w przywołanym opracowaniu definiowane jako ‘niefortunny, fatalny; niepomyślny, nieudany’ (SJAM V: 265), choć znaczenie ujmowane jako ‘ten, którego spotkało nieszczęście’ (ibid.) wciąż z powodzeniem wówczas funkcjonuje. W tym czasie nadal spotyka się w polszczyźnie słowo *szczęśny*. Na podstawie dość skąpych danych słownikowych trudno ustalić, kiedy wyrażenie to zniknęło z polskiego słownictwa. Oba przymiotniki tworzące parę antonimiczną można znaleźć w SW (VI: 587) i SWil (II: 1625), Linde zaś rejestruje przymiotnik *szczęśny* w jednym szeregu ze *szczęśliwy*, *szczęśliw*, *szczęścien* (SL V: 568), pomija za to słowo *nieszczęśny*. Trzeba by jednak traktować to jako przeoczenie autora, skoro znajdujemy je we wszystkich pozostałych słownikach języka polskiego.

SJPD, inaugurujący rejestrację słownictwa uznawanego dziś za współczesne, uwzględnia wprawdzie znaczenia wyodrębniane w słownikach dawnych, ale proponuje inne ich uporządkowanie – badane tu rozumienie współczesne (‘ze współczuciem, politowaniem itp. o czym niefortunnym, pechowym, nieudanym’, SJPD V: 221–222) zyskuje w nim status znaczenia przenośnego względem dwóch podstawowych znaczeń: ‘nie mający szczęścia, doznający nieszczęść [...]’ i ‘przynoszący, powodujący nieszczęścia [...]’ (ibid.: 221–223) (np. *nieszczęśny przedziałek*, *nieszczęśna czytelnia żołnierska*, *nieszczęsne brylanty*). W opracowaniu tym znajdujemy jeszcze słowo *szczęśny*, nie ma go już jednak w pozostałych słownikach współczesnej polszczyzny. *Nieszczęśny* oczywiście jest odnotowany w każdym z nich, ale – jak wspominałam na początku – rozumienie nawiązujące do pojęcia nieszczęścia traktuje się w nich jako pragmatycznie nacechowane (opatruje się je kwalifikatorami: *książkowe*, *poetyckie*, *przestarzałe*). Większą wagę przywiązuje się do współczesnego rozumienia tego wyrażenia, co znajduje odbicie w wielości przypisywanych mu znaczeń. Jedynie ISJP poprzestaje na jednym znaczeniu współczesnego przymiotnika *nieszczęśny* (‘nieszczęśna rzecz, sytuacja lub osoba jest nieudana lub sprawia, że się coś komuś nie udaje. Słowo potoczne i ekspresywne’, ISJP I: 1016). Ale już SWJP wyodrębnia, poza rozumieniem dawnym, dwa znaczenia tego słowa (‘niefortunny, przynoszący same przykrości lub straty’, *nieszczęśny pomysł*, i ‘wzbudzający współczucie pomieszczone z lekceważeniem, żaloszny; godny politowania’, *nieszczęśny konkurent do*

czyjejs ręki, SWJP: 609), a WSJP PAN aż trzy – każde odpowiadające innemu rodzajowi uczuć wywoływanych przez to, co określamy jako nieszczęsne (pechowy: ‘taki, w którym wydarza się lub z którego wynika coś niedobrego’, np. *nieszczęsny wypadek*; żalosny: *pot.* ‘taki, który z powodu swojego miernego wyglądu lub stanu budzi politowanie’, np. *nieszczęsny kretyn*, *nieszczęsne rysunki*; przekłety: *pot.* ‘taki, który wywołuje zniecierpliwienie i złość, bo sprawia kłopot lub drażni’, np. *nieszczęsny zamek*, *nieszczęsne papiery*)⁶. Czy istotnie w obrębie rozumienia współczesnego mamy do czynienia z wyrażeniem polisemicznym? Czy proponowanego przez większość leksykografów rozdrobnienia definicji (znaczeń) tego przymiotnika nie dałoby się sprowadzić do jednej, odpowiednio szerokiej, choć i nie za szerokiej, formuły? Jak definiować znaczenie słowa *nieszczęsny*? Odpowiedzi na te pytania podporządkowana będzie następna część tych rozważań.

3. Tropy semantyczne

Przede wszystkim związek współczesnego wyrażenia *nieszczęsny* z przymiotnikiem *nieszczęśliwy* przebiega nie tyle na linii Saussurowskiego *signifié*, ile *signifiant*, jest to podobieństwo czysto powierzchniowe. I choć treść badanej jednostki jest nieodłączna od skojarzeń z negatywnymi stanami uczuć, są one dalekie od elementów nierozzerwalnie związanych z nieszczęściem, takich jak np. zły los, nieuchronność pewnych zdarzeń, cierpienie, smutek, żal. W przypadku *nieszczęsnego* w grę wchodzi cały wachlarz dużo słabszych emocji: od najmocniejszych wśród nich przykrości i straty (por. SWJP: 609), przez współczucie, politowanie (por. *ibid.*, SJP II: 362), po lekceważenie (por. SWJP: 609). Coś, co określa się atrybutem *nieszczęsny*, bywa na ogół porównywane do tego, co pechowe (w ISJP przymiotniki *nieszczęsny* i *pechowy* traktuje się jako parę synonimiczną⁷), niefortunne, żalosne, a nawet śmieszne. Po stosunkowo najłagodniejsze, a jednocześnie najbardziej pojemne znaczeniowo określenie sięga autor definicji z ISJP, zgodnie z którą coś, co jest nieszczęsne, jest nieudane lub sprawia, że się coś komuś nie udaje (por. ISJP I: 1016). Jest to także sposób na monosemiczne ujęcie znaczenia tego wyrażenia.

O pozornym związku *nieszczęsnego* z *nieszczęśliwym* we współczesnej polszczyźnie świadczyć może to, że *nieszczęsny* określa nie podmiot doświadczający określonego stanu, lecz jego przyczynę (odpowiada więc drugiemu znaczeniu ze SStp V: 238). Spostrzeżenie to dotyczy również połączeń opisywanego przymiotnika z nazwami osób, takich jak np. *nieszczęsny konkurent*, *nieszczęsny adorator*, *nieszczęsny*

6 https://www.wsjp.pl/do_druku.php?id_hasla=35563&id_znaczenia=0.

7 Por. adnotację dotyczącą relacji semantycznych, w jakie wchodzi wyrażenie *nieszczęsny* (ISJP I: 1016). Zastanawiające natomiast jest to, że definicje przymiotników *nieszczęsny* i *pechowy* w ISJP są różne.

bohater skandalu. Wbrew pozorom wcale nie musi być tak, że ktoś, o kim mówimy: *nieszczęsny*, ma się źle. Chodzi raczej o to, że jest on głównym elementem zdarzenia czy ciągu zdarzeń, w wyniku których komuś innemu, najogólniej rzecz ujmując, nie podoba się zaistniały stan rzeczy, może go np. nużyć, drażnić, irytować itp., podczas gdy obiekt, któremu przypisujemy rozpatrywaną cechę, może doznawać skrajnie innych, w tym także bardzo pozytywnych uczuć, np. świetnie czuć się w roli czyjegoś adoratora. Dlatego zdania, które przytaczam poniżej, są akceptowalne:

- (24) Ten nieszczęsny adorator Marii wcale nie jest nieszczęśliwy.
- (25) Nieszczęsny adorator ma się świetnie.

Obserwacja ta pokazuje także niezasadność traktowania tego typu kontekstów jako odrębnych na tyle, by przypisywać im inne reprezentacje semantyczne (jak np. w SWJP czy WSJP PAN, por. pkt 2). W tym miejscu należałoby zdać sprawę z łączliwości obu przymiotników. O ile *nieszczęśliwy* przyłącza wyrażenia nazywające osoby (np. *nieszczęśliwy człowiek*, *nieszczęśliwa dziewczyna*) lub zdarzenia (np. *nieszczęśliwy wypadek*, *nieszczęśliwe zdarzenie*, *nieszczęśliwy wyjazd*), o tyle *nieszczęsny* jest określeniem nazw obiektów (np. *nieszczęsne drzewo*, *nieszczęsne schody*, *nieszczęsny kawałek materiału*), zdarzeń (np. *nieszczęsny wyjazd*, *nieszczęsna rozmowa*, *nieszczęsne zebranie*) i – pod pewnymi warunkami – osób. Akceptowalne są jego połączenia z takimi nazwami osób, które mogą pełnić funkcję hiponimów, z wyrażeniami predestynowanymi do pełnienia funkcji hiperonimów badane wyrażenie nie występuje, por. przykładowe akceptowalne kolokacje: *nieszczęsny konkurent*, *nieszczęsny adorator*, *nieszczęsny kretyn*, *nieszczęsny student* z nieakceptowalnymi, biorąc pod uwagę współczesne funkcjonowanie badanej jednostki, zestawieniami: **nieszczęsny człowiek*, **nieszczęsna kobieta*, **nieszczęsny mężczyzna*⁸. W strukturze znaczenia rzeczownika określanego przez opisywany przymiotnik musi znajdować się komponent zdający sprawę z wykonywania przez daną osobę jakiejś czynności (np. adorowania kogoś, studiowania czegoś) lub z tego, że przysługuje mu określona właściwość (np. głupota). W zgodzie z tymi obserwacjami pozostaje fakt nieakceptowalności połączeń opisywanej jednostki z imionami własnymi, które są pozbawione znaczenia, por. niedobre: **nieszczęsna Ewa*, **nieszczęsny Adam* z dobrymi *nieszczęśliwa Ewa*, *nieszczęśliwy Adam*. Warto również zwrócić uwagę na to, że *nieszczęsny* zasadniczo niezbyt pasuje do wyrażen o stosunkowo mało złożonej, w porównaniu z innymi jednostkami z reprezentowanej przez nie kategorii pojęciowej, strukturze semantycznej, np. połączenia *?nieszczęsne zdarzenie* czy *?nieszczęsna rzecz* są w mojej ocenie dyskusyjne, ale już *nieszczęsna wycieczka* (hiponim *zdarzenia*) czy *nieszczęsny rower* (hiponim *rzeczy*) nie budzą żadnych wątpliwości.

8 Takie konteksty są oczywiście do przyjęcia jako przykładowe reprezentacje dawnego przymiotnika *nieszczęsny*.

Spostrzeżenia te trzeba by uzupełnić ustaleniami dotyczącymi tego, o czym w istocie orzeka się badaną właściwość. Nakreślone wyżej zróżnicowanie obejmujące i argument przedmiotowy (nazwy osób lub rzeczy), i argument nieprzedmiotowy (nazwy zdarzeń lub stanów rzeczy) realizowane jest jedynie powierzchownie, w płaszczyźnie treści zawsze bowiem chodzi o zdarzenie, o określony układ sytuacji, którego centralnym elementem jest to, czemu przypisujemy cechę bycia nieszczęsnym. Do takiego wniosku prowadzą – choć niebezpośrednio – układy analizowanego przymiotnika z innymi predykatami. Nie do przyjęcia będą połączenia słowa *nieszczęsny* z wyrażeniami nazywającymi cechy bezdyskusyjnie pozytywne, np. **nieszczęsny znakomity doktorant* czy **nieszczęsne dobre żelazko* (a nawet: **nieszczęsny, znakomity doktorant*, **nieszczęsne, dobre żelazko*), dadzą się natomiast zaakceptować konteksty w rodzaju: *nieszczęsne, choć dobrze działające żelazko*, *nieszczęsny, choć sprawiedliwy werdykt sądu*. Zauważona różnica bierze się z tego, że ocena wyrażona w przywołanych przeciwstawieniach sytuuje się na innych poziomach: frazy idące po *choć* operują na poziomie przedmiotowym, opisują którąś z cech obiektów denotowanych przez wyrażenia *żelazko* czy *werdykt*, podczas gdy *nieszczęsny* operuje na poziomie metajęzykowym, tworzy komentarz na temat postawy mówiącego w stosunku do określonych obiektów. Chociaż więc zmieszanie dwóch różnie spolaryzowanych pod względem oceny przymiotników prowadzi do połączeń niedobrych, to podanie ich w układzie przeciwnym nie prowadzi do sprzeczności. Przywołane przykłady są badawczo przydatne o tyle, że pokazują subiektywność rozpatrywanej predykcji: nie jest tak, że coś jest nieszczęsne samo z siebie, że jest to właściwość przysługująca czemuś w sposób obiektywny i bezdyskusyjny (tak jak w wypadku przymiotników relacyjnych, np. *drewniany*, *żelazny*, czy jakościowych, np. *mały*, *pojemny*), coś jest nieszczęsne dla kogoś i w określonym układzie sytuacji, tj. w wyniku czegoś, co się stało lub co ktoś zrobił. Świadczą o tym nieakceptowalne zdania:

- (26) *To żelazko było nieszczęsne od samego początku.
 (27) *To żelazko będzie nieszczęsne już zawsze.

Połączenie *nieszczęsne żelazko* może odnosić się do przedmiotu, który jest sprawny, działa bez zarzutu, ale np. ktoś się nim przez nieuwagę oparzył, spadło na podłogę, niszcząc komuś dywan itp. Poza tym jeśli weźmiemy pod uwagę popularne konteksty w rodzaju *Wszystko przez te nieszczęsne papierosy / nieszczęsne schody / nieszczęsny kawałek materiału*, to wyrażnie widać, że rozpatrywana właściwość odnosi się do zdarzenia, którego centralnym elementem jest to, o czym mówi się *nieszczęsny*. Mamy tu na dobrą sprawę metonimię: nazwa obiektu zastępuje nazwę zdarzenia. Mówiąc np. o papierosach, mamy na myśli to, że ktoś je palił, o schodach – to, że ktoś się na nich znalazł w określonej sytuacji (np. potknął się i złamał nogę), o kawałku materiału – to, że ktoś się nim w konkretnym układzie zdarzeń

zainteresował (np. uznał, że należy do niego). To zaś powoduje jakieś inne zdarzenie, dajmy na to, odpowiednio: kłopoty ze zdrowiem, wypadek, czyjaś kłótnię.

Ostatnie z przywołanych kontekstów, bardzo charakterystyczne dla badanej jednostki, ujawniają jeszcze jedną jej właściwość, związaną z kwestią referencji. Prześledzenie przykładów z przymiotnikiem *nieszczęsny* pozwala na postawienie hipotezy, zgodnie z którą posłużenie się tym słowem wymaga od mówiącego przyjęcia założenia o rodzaju wspólnej wiedzy o zdarzeniu, o którym mowa, a którego punktem centralnym jest wskazany obiekt. W wypadku rozpatrywanej predykcji zawsze w grę wchodzi referencja określona. Realizowana jest najczęściej za pomocą zaimka określonego *ten* (*ta*, *to*) (por. przykłady (5), (7), (9), (11)), rzadziej w nacechowanym, archaiczno-książkowym wariancie *ów* (*owa*, *owo*) (por. (12)), innych wykładników tego typu referencji, np. zaimek dzierżawczy jak w zdaniu (10), albo też kontekst zdania lub całej wypowiedzi (por. (6), (8)), wskazuje jednoznacznie na to, że mowa o obiekcie, a właściwie zdarzeniu, ściśle określonym, takim, o którym wcześniej coś zostało powiedziane, można zatem mówić o wspólnej dla nadawcy i odbiorcy wiedzy o nim. W przeciwnym razie użycie przymiotnika *nieszczęsny* mogłoby wywołać całkiem uzasadnione pytania (z badanym słowem w supozycji materialnej) w rodzaju: *Dlaczego „nieszczęsny”?*, *Co masz na myśli, mówiąc „nieszczęsny”?*, *O co chodzi z tym „nieszczęsnym”?* Obserwacje te wspiera także budzący wątpliwości akceptowalnościowy przykład (28) i sprzeczne zdanie (29):

- (28) Położył mi na biurku ?jakiś bliżej nieokreślony nieszczęsny wniosek o wyjazd na staż.
 (29) *Mówiąc, że wszystko przez te nieszczęsne schody, nie mówię, że wiesz, co mam na myśli, mówiąc o schodach: „nieszczęsne”.

Zauważmy, że wykładnik referencji określonej ratuje połączenia przymiotnika *nieszczęsny* z imionami własnymi, por. akceptowalne *Pod drzwiami czeka ta nieszczęsna Ewa, Jeszcze tylko ten nieszczęsny Adam i kończę rozmowy zaplanowane na dziś*⁹.

Można zatem przyjąć, że mówiący zakłada, że odbiorca wie o *p* tyle, ile trzeba, żeby wiedzieć, dlaczego ktoś sięgnął po rozpatrywane wyrażenie.

9 Poprzedzenie nazw własnych zaimkami wskazującymi wpisuje się w bardziej ogólną tendencję, interesującą z punktu widzenia referencji o tyle, że nadaje takiemu całkowicie przezroczystemu pod względem treści wyrażeniu walor pragmatyczny (prawdopodobnie nie chodzi o cechy znaczenia), por. np. *Pojechała w końcu do tej Łodzi, Poszliśmy nad tę Łynę, Weszliśmy tym razem na ten Giewont*. O typie ekspresywnych użyciu zaimka *ten* (jednak bez uwzględnienia współwystępowania go z imieniem własnym) wspomina w *Składni grupy imiennej* Zuzanna Topolińska (1984). Autorka nadmienia w niej o „nowej, charakterystycznej dla mówionej polszczyzny tendencji do uogólnienia zaimka *ten* we wszystkich wypadkach, kiedy zgodnie z intencją mówiącego odsyła on do wspólnego doświadczenia uczestników sytuacji mówienia” (ibid.: 312).

4. *Nieszczęsny* a przymiotniki podobne semantycznie

Przymiotnik *nieszczęsny* bywa w charakterystykach słownikowych zrównywany pod względem znaczenia najczęściej z takimi predykatami jak *pechowy*, *żałosny* czy *niefortunny*. Niewątpliwie są one na tyle bliskie znaczeniowo, że w wielu kontekstach mogą zastępować badane wyrażenie, nie jest jednak tak, że są one semantycznie tożsame. Przekreśla to podstawowa cecha różniąca przymiotnik *nieszczęsny* od przymiotnika *nieszczęśliwy* (i dawne słowo *nieszczęsny* od współczesnego *nieszczęsnego*), mianowicie operowanie na innym poziomie opisu języka. Wszystkie trzy przywołane wyrażenia należą do przedmiotowego poziomu opisu języka, o czym świadczy możliwość użycia ich w pozycji orzecznikowej, por.:

- (30) To potknięcie było *pechowe*.
- (31) Jego spojrzenie było *żałosne*.
- (32) Określenie, którego użył, było *niefortunne*. (por. z nieakceptowalnymi przykładami (15)–(18) ze słowem *nieszczęsny*).

Jest to w zasadzie chyba jedyna cecha rzutująca na ograniczenia wzajemnej substytucji przymiotników *nieszczęsny* i *pechowy*. W większości kontekstów są one wzajemnie zastępowalne, co nie oznacza, że pociąga to za sobą równoznaczność tych jednostek, właśnie ze względu na ich przynależność do różnych poziomów opisu języka, por. np. nierównoznaczne połączenia *pechowy nauczyciel* i *nieszczęsny nauczyciel* oraz akceptowalne zdanie: *Ten nieszczęsny nauczyciel wcale nie jest pechowy*. W strukturze semantycznej słowa *pechowy* nie ma charakterystycznego dla wyrażen metatekstowych dwugłosu czy dwutekstu – jest tylko wypowiedź o rzeczy, nie ma wypowiedzi o wypowiedzi (por. Wierzbicka 1971: 106), która stanowi o specyfice, także semantycznej, przymiotnika *nieszczęsny*. Z tego powodu nie sposób zaakceptować rozwiązania z ISJP, w którym oba wyrażenia uznaje się za synonimy, jednocześnie jednak przyporządkowując im nieco inne opisy znaczenia (por. przyp. 7).

Pozostałe dwa przymiotniki różnią się od opisywanej jednostki dużo wyraźniej niż *pechowy*. Inna jest ich łączliwość. *Żałosny* jest nieodłączny od percypowalnych (widocznych) aspektów aktywności określonej osoby, co potwierdzają takie połączenia, jak: *żałosne zachowanie*, *żałosne spojrzenie*, *żałosny wygląd*, *żałosny ton wypowiedzi*, *żałosna mina*. Niedopuszczalne są kolokacje z nazwami obiektów nieożywionych (rzeczy), por. np. niedobre: **żałosne schody*, **żałosne drzewo*, **żałosny kawałek materiału*. Z kolei *niefortunny* określa pojedyncze elementy przejawów czyjejś aktywności mentalnej, por. np.: *niefortunne słowo*, *niefortunne określenie*, *niefortunne sformułowanie*, *niefortunny zapis*, *niefortunny pomysł*, *niefortunna wypowiedź*. Wykluczone są natomiast jego połączenia z nazwami obiektów (rzeczy) i osób czy też zdarzeń niemających dominującej proveniencji mentalnej, por. np.: **niefortunne drzewo*, **niefortunne schody*, **niefortunny konkurent*, **niefortunny bohater*, **niefortunny wyjazd*, **niefortunne zebranie*.

Nawet pobieżny ogłąd funkcjonowania przymiotników stawianych nierzadko w jednej linii z *nieszczęsnym* pokazuje, że żaden z nich nie jest jego równoznacznikiem. Najpewniej stanowią one pod względem sensu jego mniej lub bardziej trafne dopełnienia, adekwatne w określonym kontekście. Nazywają cechy kojarzone lub współwystępujące z wyrażeniem *nieszczęsny* i przez to nieraz z nim utożsamiane.

5. Rozwiązania definicyjne

W świetle przedstawionych ustaleń proponuję następującą definicję badanej jednostki:

- (33) *nieszczęsny* p
 ‘taki, o którym,
 ktoś mówi teraz,
 z tego powodu, że stało się coś,
 że p spowodowało coś, czego ktoś_k nie chciał, bo to nie było dobre dla kogoś_k’,

gdzie p oznacza to, o czym powierzchniowo orzeka się rozpatrywaną właściwość, $coś_i$ – zdarzenie, którego centralnym elementem i jednocześnie przyczyną jest p , $ktoś_j$ odnosi się do mówiącego, a $ktoś_k$ do podmiotu doświadczającego *czegoś*_j, przy czym możliwa jest tożsamość *kogoś*_j i *kogoś*_k.

Przedstawiona propozycja zdaje sprawę z tego, że choć w rozpatrywanej predykcji powierzchniowo eksponuje się p (rzecz, osobę, element sytuacji), należy traktować je jako centralny element całego zdarzenia (*czegoś*_j), jego przyczynę. Kwalifikator *teraz* wyraża aktualne postrzeganie p przez mówiącego (*kogoś*_j): jak wspominałam, bycie nieszczęsnym nie jest stałą właściwością p , nieszczęsnym jest się – na mocy czyjegoś mówienia (będącego konsekwencją postawy epistemiczno-emocjonalnej) – z określonego powodu, w określonym czasie i w określonym układzie sytuacji.

W scenariuszu eksplikacyjnym nie uwzględniłam składników stanowiących dominantę opisów leksykograficznych, czyli całej palety emocji towarzyszących orzekającemu (*komuś*_j) daną cechę. Taka decyzja wynika z tego, że w wypadku analizowanej predykcji chodzi o jeden rodzaj stanu, któremu podlega *ktoś*_j, zaprawianego każdorazowo elementami składającymi się na określony kontekst sytuacyjny. Na przykład wyrażenie *nieszczęsny student* można wypowiadać różnie (zwłaszcza w płaszczyźnie prozodycznej): raz z politowaniem, bo, powiedzmy, żal nam studenta próbującego od miesiąca bezskutecznie zaliczyć ten sam materiał, innym razem – ze zniecierpliwieniem, a nawet złością, bo, dajmy na to, tracimy cierpliwość do wysłuchiwanie jego niezbownych odpowiedzi. Oczywiście nie jest tak, że w dwóch naszkicowanych przykładowo sytuacjach mamy do czynienia z innym znaczeniem przymiotnika

nieszczęsny. Znaczenie (mające charakter systemowy, a więc niezmienny) jest jedno, inna jest sytuacyjna – a więc mająca charakter doraźny, okazjonalny – otoczka tego wyrażenia. Są to zatem cechy pragmatyczne (właściwości użycia), jedynie współwystępujące ze znaczeniem, niestety, jednocześnie często się pod nie podszywające, co skutkuje m.in. uznawaniem analizowanego przymiotnika za polisemiczny.

Ostatnia rzecz domagająca się komentarza wyjaśniającego dotyczy sprawy negatywnej oceny dokonywanej przez mówiącego. Ponieważ jej wysłowienia nie da się sprowadzić do prostego pojęcia zła, niebezpiecznie związanego z oceną moralną, konieczne jest sięgnięcie po inne rozwiązanie, zwłaszcza że w wypadku uznania kogoś lub czegoś za nieszczęsne chodzi o rzeczy dużo mniej poważne i raczej mające charakter wrażenia aniżeli ugruntowanej opinii. W proponowanej definicji ujmuję je nie tyle jako rodzaj uczucia, ile jako niechcianą, bo niedobłą dla kogoś_k, konsekwencję czegoś_i.

Przyjęte rozwiązania definicyjne najbliższe są propozycji z ISJP. Wobec braku argumentów przemawiających za wyodrębnieniem kilku znaczeń badanej jednostki proponuję ujęcie monosemiczne, które – ze względu na dążenie do operowania w eksplikacji wyrażeniami reprezentującymi pojęcia proste i niedefiniowalne – różni się od charakterystyki z przywołanego słownika głównie w warstwie powierzchniowej. Dodatkowo zdaje jednak sprawę z pominiętych w opisie słownikowym istotnych cech przymiotnika *nieszczęsny*: precyzuje przedmiot predykcji i uwzględnia składające się na nią warunki referencyjne. Pod tym względem wprowadza uzupełnienia ważne ze specjalistycznego punktu widzenia.

Literatura

- BOGUSŁAWSKI A., 1976, *O zasadach rejestracji jednostek języka*, „Poradnik Językowy” nr 8, s. 356–364.
- BOGUSŁAWSKI A., 1988, *Język w słowniku. Desiderata semantyczne do wielkiego słownika polszczyzny*, Wrocław.
- DANIELEWICZOWA M., 2007, *Przymiotniki nieprzymiotniki. O pewnym niezwykłym typie wyrażenia w języku polskim*, „Zbornik Matice srpske za slavistiku” 71–72, s. 223–236, [on-line:] http://www.maticasrpska.org.rs/stariSajt/casopisi/slavistiku_71-72.pdf.
- ISJP: M. Bańko (red.), *Inny słownik języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 2000.
- Narodowy Korpus Języka Polskiego, praca zbiorowa, red. A. Przepiórkowski, M. Bańko, R.L. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk, Warszawa 2012.
- NKJP: Narodowy Korpus Języka Polskiego, [on-line:] nkjp.pl.
- SJAM: K. Górski, S. Hrabec (red.), *Słownik języka Adama Mickiewicza*, t. I–XI, Wrocław 1962–1983.
- SJP: M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–III, Warszawa 1988–1989.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SL: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Lwów 1854–1860.

- SPJK: M. Kucała (red.), *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, t. I–V, Kraków 1994–2012.
- SPJS: *Słownik pojęciowy języka staropolskiego*, [on-line:] spjs.ijp.pan.pl.
- SSTP: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. I–XI, Kraków 1953–2002.
- SW: J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- SWIL.: A. Zdanowicz i in., *Słownik języka polskiego*, t. I–II, Wilno 1861.
- SWJP: B. Dunaj (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1996.
- TOPOLIŃSKA Z., 1984, *Składnia grupy imiennej*, [w:] eadem (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, Warszawa, s. 301–389.
- Wielki słownik języka polskiego PAN. Geneza, koncepcja, zasady opracowania*, praca zbiorowa, red. P. Źmigrodzki, M. Bańko, B. Batko-Tokarz, J. Bobrowski, A. Czelakowska, M. Grochowski, R. Przybylska, J. Waniakowa, K. Węgrzynek, Kraków 2018.
- WIERZBICKA A., 1969, *Dociekania semantyczne*, Wrocław.
- WIERZBICKA A., 1971, *Metatekst w tekście*, [w:] M.R. Mayenowa (red.), *O spójności tekstu*, Wrocław, s. 105–121.
- WSJP PAN: P. Źmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego PAN*, [on-line:] wsjp.pl.

On the Meaning of the Adjective *nieszczęsny* 'luckless' in Contemporary Polish Summary

The aim of this paper is to perform a semantic analysis of the expression *nieszczęsny* 'luckless', which functions at the non-denotational level of language description. As a metatextual adjective, it is different both from the old expression of the same shape, and from contemporary adjectives which are often wrongly equated with it semantically, e.g. *pechowy* 'unlucky', *żałosny* 'pitiful', *niefortunny* 'unfortunate'. The paper contains a survey of dictionary definitions of both homonymous units (i.e. the old and the contemporary adjective *nieszczęsny*), a characterization of the collocation of the expression *nieszczęsny*, as well as of words that are semantically associated with it (including the adjective *nieszczęśliwy* 'unhappy'). Moreover, the article discusses problems which directly affect the findings regarding the semantic specificity of *nieszczęsny* (the issue of the subject of predication, the question of reference). It concludes with a proposal of explication of the meaning of the analysed unit.